

Смислові коди традиційної культури

3.1. Культурний код одруження.

Передшлюбні залицяння: сюжет «Козак з дівчиною біля криниці».

Міфологічна семантика криниці

Елементом передшлюбної обрядовості є залицяння, представлене у поширеному сюжеті «Козак з дівчиною біля криниці» (мал. 11) [19, с. 118-125.].

Мал. 11. К. Трутовський. Сцена біля криниці. Кінець XIX ст. Полотно, олія. Бурятський республіканський художній музей імені Ц. Сампілова, Улан-Уде. Фото з відкритих джерел.

Композицію картини складають три головні смислові маркери: «криниця-журавель», «відро-кінь», «дівчина-козак».

1. *Криниця-журавель.* У міфології криниця має декілька рівнів кодифікації. Насамперед вона є місцем, звідки черпають вологу, за допомогою якої підтримується життя і стимулюється родючість. Зважаючи на те, що вода може бути глибоко під землею, криницю асоціювали з порталом, який з'єднує підземний / «той» і земний / «цей» світи. Однак семантична пара «цей-той» не ототожнюється буквально з опозицією «живий-мертвий» у значенні «позитивний-негативний» або «добрий-злий», оскільки джерело життя (вода) дістається нагору з-під землі (місця спочинку пращурів).

Відповідне трактування зазначених образів зустрічається в українській казці «Дівчина в криниці» і німецькій «Frau Holle» або «Großmutter», образ якої співвідноситься з архаїчними матріархальними божествами. Крім репродуктивних властивостей (дітонародження і вегетації), вона є охоронцем місць концентрації потенційного життя, зокрема «джерел», де перебувають

душі ненароджених дітей, що пояснює семантику казкового «джерела молодості», занурення в яке зцілює від невиліковних недуг.

У такому разі підземне джерело асоціюється з материнським лоном, яке живить зародок, поки той не з'явиться як дитина. Цей процес мислиться як незбагненна таємниця, де чоловіче сім'я дозріває у материнському лоні («криниці») і через дев'ять місяців трансформується в людину. Джерело молодості криється у підземній волозі, вона є вмістилищем життя, так само як волога з жіночого лона, яка виходить назовні перед народженням дитини¹.

У німецькій казці криниця зв'язує світ людей із царством Frau Holle, яка уособлює вселенське материнство. Невипадково вона протиставляється злій мачусі². Жіноча символіка у такому разі набуває подвійної семантики, діапазон якої сягає межових значень «життя-смерті», тобто охоплює повний життєвий цикл. Можливо, що відповідна особливість пояснює, чому землероби ховають тіла у лоні «матері-землі», начебто повертаючи їх у первозданий стан³. Невипадково в багатьох індоєвропейських мовах смерть є жіночого роду: п-сл. *sǫmьr̥tь < *m̥r̥tь, де корінь утворено за допомогою чергування голосних: *mertī «умирати» > лит. ст. mirtis – «смерть», лтс. m̃r̃te, д-інд. m̃rtiḥ, лат. mors, mortis «т.с.»; а префікс сь- зіставляється з д-інд. su- – «добрий», лат. suus – «свій». Швидше за все, граматична категорія жіночого роду відповідає своєчасній, «своїй» смерті, яка позиціонується неприродній смерті у «невижитому віці»⁴.

Відмінність у сприйнятті смерті, яка проглядається у давній міфології і сучасному її сприйнятті, зрозуміла, оскільки раніше ідея смерті була очевидною і зрозумілою. Про це свідчить той факт, що цвинтарі зазвичай розміщувалися у центрі міста. Лише у XVIII ст. земля стає товаром, тому цвинтарі почали руйнувати і виносити за межі міста, відтак люди перестали бачити смерть. У сучасній культурі смерть взагалі винесено за межі масової культури.

Загалом казки про подорож до підземного світу, Frau Holle мають спільні семантичні ознаки. Падчерка впускає у криницю веретено і мусить його шукати, після чого виконує завдання володарки, в результаті чого отримує нагороду. Протилежного результату досягає рідна дочка мачухи, оскільки не виконує розпорядження чарівниці (мал. 12).

криниця – веретено (ознака долі)

¹ Аналогічна семантика властива іншим символам, наприклад, алхімічній печі атанор, в лоні якої добувається філософський камінь.

² П-сл. *matjexa, *matjoxa, *matjuxa, похідне від mati – «мати», утворене, очевидно, різними суфіксами лайливості і згрублості: -juxa, -jexa, -jaxa, -joxa.

³ Пор: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох, і до пороку вернешся» (Буття, 3: 19).

⁴ В українській мові, крім «смерті», належить багато інших абстрактних іменників, що позначають почуття чи явища, наприклад, «любов», «віра», «надія», «вірність», «перемога», «зрада».

мати	мачуха
дочка, повернулася на коні, з приданим і «красенем-принцом» (кінь – «falos»)	падчерка, повернулася на свині, без «принца». У середньовіччі блазні запрягали замість коней свиней або козлів
життя	смерть
пройшла ініціацію, тобто отримала право народжувати дітей	не пройшла ініціацію, тобто не отримала право народжувати дітей
Мал. 12. Диференціація смислів міфологеми «мати-мачуха» / «дочка-падчерка»	

Відповідні значення зближують образ давньої німецької богині з давньоруською Мокошею, яка є покровителькою вагітних жінок і прядіння (пор. з казковим веретеном). Відомо, що наші пращури вшановували криниці, виконували біля них релігійно-обрядові відправи, занурюючи у джерельну воду жертви пращурам (як правило, залишки святкової трапези).

У цьому сенсі зрозумілими стають звичаї українців, пов'язані з магією дітонародження, де криниця є метафорою до жіночого дітородного органу. Зокрема, сіяння макового зерна навколо криниці, яке здійснювалося на «чоловіче» свято Андрія (час ворожіння на дівочу долю), мало спричинити заміжжя або вагітність: «Маче, маче, розкажи ти нам правду, за кого заміж підем». Схожого значення набувало варіння на «жіноче» свято Катерини обрядової («плідної») страви каші з маком (жін. + чол.), «щоб було хлопців, як каші з маком». Ритуальне сіяння маку відбувалося вночі при повному місяці (пор. із символікою повнолуння) в цілковитій тиші (аналог темряви), що додатково вказує на його еротичний підтекст. Цікаво, що дітородних властивостей мак набуває за умови сіяння як аналогу запліднення. Схожі обряди, основою яких були концентричні рухи навколо криниці, виконували з метою викликати дощ, тобто «запліднити» землю вологою. Асоціативні відношення криниці та місця дітонародження підтверджуються ритуальними заборонами набирати воду тимчасово неплідним («нечистим») жінкам. Опозиційними компонентами цього обряду є дії, спрямовані на обмеження фертильності, які сполучаються із семантикою знищення, зокрема зав'язування і потоплення у криниці зерна маку, що може трактуватися як повернення «душ» ненароджених дітей у свій час і простір (пор. з образом Holle / Hel) [20, с. 82-90].

Далі буде.

1. Андрейчук Н. Застосування терміна код в антропокультурній лінгвістиці. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2009. № 648. С. 113–117.

2. Приступенко Т. О. Культурний код: поняття та тенденції сьогодення. SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». № 99. С. 404-409.

3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
4. Вербер Бернар Імперія ангелів / Пер. з франц Зої Борисюк. Львів. Видавництво «Терра Incognita». 2024. 344 с. URL : <https://uabooks.co.ua/ebook/imperiya-angeliv/> (дата доступу 04.11.2025).
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
6. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. 416 с., илл.
7. Жайворонюк В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 541-543. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury (дата доступу 04.11.2025).
8. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 222. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата доступу 04.11.2025).
9. Валенцова М. М. Узел в традиционной культуре славян. *Славяноведение*. 2011. № 6. С. 53-59. URL : https://www.academia.edu/8909654/%D0%A3%D0%B7%D0%B5%D0%BB_%D0%B2_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD_%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD (дата доступу 04.11.2025).
10. У Китаї жінка три години була струмом нареченого, щоб він відчув біль, схожий на пологи. URL : <https://bukvy.org/u-kytavi-zhinka-try-godyny-byla.../> (дата доступу 06.11.2025).
11. James Mellart. Çatal Hüyük: A Neolithic Town of Anatolia. New York : McGraw-Hill Book Company, 1967. URL : <https://www.scribd.com/document/781191016/james-mellaart-Catal-huyuk-a-neolithic-town-in-anatolia-1967-mcgraw-hill-compressed> (дата доступу 06.11.2025).
12. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Вид. 2-е, випр. й допов. Київ : Орфей, 2002. 456 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/100_naividomishykh_obraziv_ukrainskoi_mifolohii/ (дата доступу 06.11.2025).
13. Трубачев О. Этимология. Принципы реконструкции и методика исслед. М. : «Наука» 1965, 394 с. URL : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%AD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.html?id=62QJ0AEACAAJ&redir_esc=y (дата доступу 06.11.2025).
14. Потеряти. *Словарь української мови* : в 4 т. / за ред. Бориса Грінченка. Київ : Київська старина, 1907-1909. URL : <https://hrinchenko.com/> (дата доступу 07.11.2025).
15. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4. Н-П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 656 с.
16. Дара Корній. Потерча. *Чарівні істоти українського міфу. Духи природи*. Харків : Віват, 2024. С. 98-102. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kornii_Dara/Charivni_istoty_ukrainskoho_mifu/ (дата доступу 07.11.2025).

17. Темченко А. І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь «від уроків»). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 38-44.
18. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь. 1992. С. 32-95.
19. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
20. Темченко А. Семантика тілесного низу в міфологічних уявленнях українців. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Випуск 5. Міфи і символіка в етнокультурі українців* / Зб. наук. праць: посібник для викладачів, вчителів, студентів й учнів вузів і шкіл. Відповід. ред. П.М. Чернега. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 82-90.
21. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Сфремова. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1998. 404 с.
22. Курочкін О. В. Архаїчний весільний танець-гра «журавель» («бусел»). *Наукові записки*. Том 20-21. Теорія та історія культури. С. 71-75. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4717c577-6222-409b-8ede-fbb7fae8af7b/content> (дата доступу 08.11.2025).
23. Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. *Україна*. 1930. Книга 1. С. 89-129.
24. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
25. Українські сороміцькі пісні / Упоряд., передм., прим. М. М. Красікова. URL : <https://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96/> (дата доступу 08.11.2025).
26. Темченко А. Міфопоетична і міфоеротична семантика казки «Лисичка і Журавель». *Народознавчі зошити*. 2025. № 2 (182). С. 466-481.
27. Праці митрополита Іларіона (Огієнка). Вдача й суспільне життя наших предків. URL : <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohienka/54-book54/211-title470> (дата доступу 08.11.2025).
28. Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928-1931 рр. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1-5. 425. 66 арк.
29. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с. URL : https://imwerden.de/pdf/popovich_mirovozzrenie_drevnikh_slavyan_1985_text.pdf (дата доступу 22.11.2025).
30. Найвідоміші скіфські кургани України. Культурно-історичний портал «Спадщина предків». URL : <https://spadok.org.ua/skify/skifski-kurgany-piramidy-stepu> (дата доступу 22.11.2025).
31. Святилище-обсерваторія. URL : <https://www.hortica.zp.ua/ru/guide/north/85-sv3> (дата доступу 23.11.2025).
32. У Черкасах шукають спогади про невідомий німецький цвинтар. URL : <https://www.vikka.ua/novini/u-cherkasax-shukayut-spogadi-pro-nevidomij-nimeckij-cvintar/> (дата доступу 22.11.2025).
33. Таємниці старих кладовищ Черкас. URL : <https://procherk.info/tabloid/99-cherkassy-news/47252-taemnitsi-starih-kladovisch-cherkas> (дата доступу 23.11.2025).

Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії

34. Хрести старовинного кладовища омивають води Дністра. URL : https://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/23761-khresty-starovynnoho-kladovyshcha-omyv#google_vignette (дата доступу 23.11.2025).